

Vilija LAZAUSKAITĖ,
Danutė SABALIAUSKAITĖ-LIUTKEVIČIENĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

VALGIŲ IR GĒRIMŲ PAVADINIMAI „BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE“

Rengiant „Bendrinės lietuvių kalbos žodyną“ (toliau – BŽ) vienas svarbiausiu jo šaltiniu bus „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ trečiasis leidimas (toliau – DŽ³). Šiame straipsnyje aptariama DŽ³ pateikta leksinė semantinė valgių ir gérimų pavadinimų grupė. Kadangi BŽ bus daug dėmesio skiriamas žodžių atrankai ir reikšmių pateikimui, DŽ³ duomenys lyginami su akademiniu „Lietuvių kalbos žodyno“ medžiaga.

Valgių ir gérimų pavadinimai viena labiausiai kintančių leksinių semantinių grupių (to nepasakysi, pavyzdžiui, apie giminystės pavadinimus). Mat nuolat kinta pačios realios – vieni patiekalai pamirštami, nebegaminami, kiti sugalvojami ar „importuojami“. Neretai kartu su pastaraisiais ateina lietuvių kalbos sistemai nepriimtini jų pavadinimai, pvz., *čipsai*, *miūsliai* ir pan. Tokiems pavadinimams pakeisti ieškoma jau esamų ar visiškai naujų lietuviškų žodžių. Pastarieji realioje vartosenoje įsitvirtina negreit, pvz., *javainiš*, *žuvainiš* ir pan. Taigi rašant ši straipsnį tenka spręsti dar vieną problemą – nustatyti i DŽ³ nepatekusių, tačiau bendrinėje kalboje žinomų ir vartojamų žodžių atrankos kriterijus.

DŽ³ rasta apie 370 žodžių, įvardijančių įvairius valgius ir gérimus. Didžiąją jų dalį sudaro sava leksika – nemažai pavadinimų laikytini tarmybėmis ar šnekamosios kalbos žodžiais (pvz., *édesys*), dalį sudaro realioje vartosenoje įsigalėję senieji skoliniai (pvz., *arbatà*), mažiausiai DŽ³ pateikta naujujų skolinių, dažniausiai pavadinančių kitų tautų nacionalinius valgius (pvz., *guliāšas*).

1. „Bendrinės lietuvių kalbos žodynui“ neteiktina leksika.

Analizuojant DŽ³ žodžių, įvardijančių įvairius valgius ar gérimus, sąrašą, aiškėja, kad tam tikra leksikos dalis neteiktina bendrinės kalbos žodynui.

Bene daugiausia problemą kyla dėl tarmybų. Jos sudaro beveik penktadalį DŽ³ rastų valgių pavadinimų. Ne visada DŽ³ tarmybės pateiktos su atitinkamomis pažymomis: kartais tik su *šnek.*, pvz., *ēdis* (2) *šnek.* ‘valgis’, kartais – iš viso be jokios nuorodos, pvz., *ùžkulas* (1, 3^b) ‘īvairūs riebalai, užtrinas, uždaras’, *žalibarščiai* (1) ‘šaltibarščiai’. I BŽ, be abejo, jų pateks tik dalis. DŽ³ esamos tarmybės dažniausiai įvardija etnografinių regionų patiekalus, pvz., *kiuñkė* (2) *žem.* ‘valgis iš virtų ir apgrūstų bulvių su žirniais’, *žildinys* (3^b) *tarm.* ‘sukrešintas grūstų kanapių pienas ir iš jo padarytas valgis’. I BŽ turėtų patekti ne siaip tarmybės, o tik tokios, kurias jau galima laikyti etnografizmuis. Turint omeny,

kad į BŽ pirmiausia dėtina bendrinės kalbos leksika, tam tikrais atvejais nėra būtinybės akcentuoti žodžių priklausymo konkrečiai tarmei¹. Todėl terminiai žodžiai, įvardijantys plačiau žinomus etnografinius valgius ir neturintys įprastesnių bendrinės kalbos pakaitalų, BŽ teiktini tik su santrumpa *etnogr.*, atsisakant tarminių nuorodų *dz.*, *ryt.*, *vak.*, *žem.*, ir *tarm.*, *pvt.*, *kastinys* (3^b) *etnogr.* ‘toks žemaičių valgis iš suplaktos pašildyto grietinės’, bet *pautiēnė* (2) *dz.* *žr.* *k i a u s i n e n ē* ir kt. Sprendžiant, kaip BŽ pateikti tarmybes ir etnografizmus, pavadinančius įvairius valgius ar gérimus, reikėtų vadovautis sistemiškumo principu, t. y. dėti labiausiai paplitusių ar bent jau žinomų patiekalu pavadinimus.

Taikant siūlomus tarmybių atrankos kriterijus (Lazauskaitė 1997: 14–15, 1998: 21–22), pirmiausia reikėtų atsisakyti retų, nedideliamė tarmės plote vartojamų žodžių, pvz., *buřgē* (2) *vak.* ‘prasta sriuba, buza; tiršta, nevykusi košė’ (LKŽ I, Alk, Pžrl), *kěpis* (2) *žem.* ‘su varške ar kanapių pienu iškeptas kepinys; toks sklindis’ (LKŽ V, S. Dauk, J, Ggr), *kiùkis* (2) *vak.* ‘suzmekusi duona’ (LKŽ V, Jrb, Šk, Slv), *láistytinis* (1) *tarm.* ‘miežinis taukais apipiltas pyragaitis’ (LKŽ VII, Škn, Žlns), *miežainis* (2) *žem.* ‘miežinis pyragas, ragaišis’ (LKŽ VIII, Brs, Skd), *versčinis* (2) *tarm.* ‘storas bulvinis sklindis’ (LKŽ XVIII, DŽ, NdŽ, Ad) ir kt.

„Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“ atsisakytyna iš senųjų raštų ar kitų žodynų į DŽ³ ir akademinį „Lietuvių kalbos žodyną“ patekusiu tarmybių ir raštų žodžių, beveik nevartojamų dabartineje kalboje (kartais kyla abejonių, ar jie žinomi netgi tarmėse), pvz., *grūdiēnė* (2) *žem.* ‘virtų grūdų valgis’ (LKŽ III, M. Valanč, DŽ), *grikainė* (2) ‘grikių košė’ (LKŽ III, MŽ, K), *lašinėtis* (2) *kul.* ‘pyragaitis su lašiniais’ (LKŽ VII, I, BŽ 367, DŽ, Žem), *miltainė* (2) ‘miltų valgis (ppr. saldus)’ (LKŽ VIII, DŽ, trš), *skiňkis* (2) *vak.* 1. ‘silpnas alus, gira’ (LKŽ XII, Q 442, C II 412, R 305, MŽ 409, N, LsB 285, K, Jn, L, K. Donel, Vaižg), *sviestinùkas* (2) ‘su sviestu kepta bandelė’ (LKŽ XIV, Ser, NdŽ) ir kt.

DŽ³ neretai vienas patiekalas pavadinamas keliais žodžiais, atėjusiais iš įvairių šnektyų. Tokiais atvejais BŽ turėtų likti tik labiausiai įsigalėję, žinomi pavadinimai. Palyginkime penkis DŽ³ pateiktus vienokią ar kitokią kiaušiniene apibūdinančius pavadinimus: *keptiēnė* (2) *žr. k i a u s i n e n ē* (LKŽ V, Šn, Smn), *kiaušiniēnė* (2) ‘keptų kiaušinių valgis’, *omlētas* (2) ‘plakta kiaušiniene, ppr. su miltais ir pienu’, *pautiēnė* (2) *dz.* *žr. k i a u s i n e n ē* (LKŽ IX, Dv, Mrc, Pb, Švnč, Srj, JD169, Jrk 130, Lp, Šlvn), *plaktiēnė* (2) ‘plakta kiaušiniene’ (LKŽ X, Krok). BŽ iš nurodytų pavadinimų šalia bendrinės kalbos žodžio *kiaušiniēnė* teiktinas įsigalejęs skolinys *omlētas* ir dzūkybė *pautiēnė*, nes kiti žo-

¹ K. Morkūnas (1997: 44) apskritai siūlo bendrinėje kalboje tvirčiau neįsigalėjusias tarmybes norminamajame žodyne pateikti tik su pažyma *tarm.*

džiai vartojami retai. Panašių atvejų DŽ³ pasitaiko ir daugiau, pvz., *kraujiėnė* (2) *kul.* ‘sriuba iš kraupo, kruvienė’ (LKŽ VI, MI), *kruviėnė* (2) ‘sriuba iš kraupo’ (LKŽ VI, DŽ, GK 1934, 84), *jūodikis* (1) *ryt.* ‘kraupo sriuba, virta rūgštyme’ (LKŽ IV, Dglš). Remdamosi akademiniu „Lietuvių kalbos žodyno“ medžiaga manytume, kad ‘sriubai iš kraupo’ pakaktų pavadinti žodžio *kraujiėnė*. Tai, kad žodis turi įprastesnių, visuotinai vartojamų pakaitalų, neretai DŽ³ liudija nuoroda žr., pvz., *gurgūtis* (2) žr. *kiaurutis*, *krekēsiai* (2) žr. *drebučiai* 1, *mūsas* (2) žr. *putēsiai* ir kt.

Atkreiptinas dėmesys į darybos variantus, išplečiančius bendrinės kalbos žodžių fondą, bet leksikos reikšmių fondui nieko neduodančius², pvz., *pādažalas* (3^{ab}) ‘padažas’ ir *pādažas* (3^b) ‘valgio dažinys, pamirkalas’; *skanēsis* (2) žr. s k a n é s t a s, *skaninys* (3^b) žr. s k a n é s t a s ir *skanumýnas* (1) ‘skanus valgis, skanėstas’, *skanēstas* (2) ‘skanus valgis, gardumynas’ ir kt. Manytume, kad tokiu atveju žodyne turėtų likti tik *pādažas*, *skanumýnas* ir *skanēstas*.

BŽ neturėtų būti neteiktinu žodžiu (DŽ³ jie paprastai žymimi nuoroda *ntk.*), turinčiu įprastų, plačiai vartojamų pakaitalų, pvz., *rulètas* (2) *ntk.* = *vyniotini*s, *sližikas* (2) *ntk.* = *prèsutis*, *sosiskà* (2) *ntk.* = *dešrelé*, *liukras* (2) žr. *glajus* ir kt. Pastebėtina, kad anksčiau dažnai vartotus žodžius *buljònas*, *kùgelis* ir *vinegrètas* iš vartosenos baigia išstumti visuotinai žinomi jų pakaitalai *sultinys*, (*bulvių*) *plokštaiñis* ir *mišrainė*. Todėl svarstyti, ar „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“ pirmieji trys teiktini.

Be jokios abejonės reikia atsisakyti vaikų kalbos žodžių, pvz., *niùnė* (2) ‘duona (vaikų kalboje)’ ir pan.

Atkreiptinas dėmesys į dar vieną dalyką - daugiareikšmius žodžius, kurių realioje vartosenoje žinomas ne visos DŽ³ pateiktos reikšmės, pvz., *núoviros dgs.* (1) 1. ‘kas iškyla į paviršių verdant, nešvarumų putos’, 2. ‘virinant prikibusios nuosėdos prie indo sienelių’, 3. žr. *n u o v i r a s* ir plg. *núoviras* (1) ‘skystimas, kuriame kas nors verda: *Mésos nuoviras* (*sultinys*)’. Kaip rodo akademiniu „Lietuvių kalbos žodyno“ medžiaga, trečioji žodžio *núoviros* reikšmė tarmėse iš viso neužfiksuota, todėl jos BŽ veikiausiai nereikėtų teikti.

2. Reikšmių apibrėžimai.

Tiriant DŽ³ medžiagą pagal atskiras leksines semantines grupes išryškėja daug nevienodumų, kurių ir neįmanoma išvengti, kai žodynas rašomas abéceliui principu. BŽ, kuris bus ir rašomas, ir redaguojamas sistemiškai, tokį dalykų neturėtų būti. Ypač tai pasakytina apie apibrėžimus. Atskiras leksines semantines grupes sudarančių žodžių reikšmes reikėtų aiškinti tam tikromis trafaretinėmis formulėmis (Paulauskas 1974: 47).

Analizujant DŽ³ pateiktus valgių ir gérimu pavadinimų apibrėžimus į akis krinta keli dalykai, kurių BŽ reikėtų vengti.

² Plačiau apie tai žr. Paulauskas 1979: 77–80.

2.1. Neretai pasitaiko, kad valgio pavadinimas aiškinamas vienu žodžiu (ar nukreipiamas į jį nuoroda žr.) arba keliais sinonimais, pastarieji – vėl tuo pačiu žodžiu, o aiškinamojo žodžio tiksliai reikšmė taip ir nepaiškėja, pvz., *dažinys* (3^b) 2. žr. p a d a ž a s, *pādažas* (3^b) ‘valgio dažinys, pamirkalas’, *pāmirkalas* (3^{4b}) ‘padažas, mirkalas’, *miškalas* (3^b) ‘taukų su miltais, pienu ir kt. padažas, dažinys’.

2.2. Aiškinant valgių ir gérimu pavadinimus (beje, ir visus kitus žodžius) susiduriama su dar viena problema – vadinosiomis dvigubomis nuorodomis, pvz., *buizà* (4) žr. b u z a , *buzà* (4) žr. pliurza 2; *tešlainis* (2) 2. žr. s a u s a i n i s 2, *sausainis* (2) 2. žr. džiūvēsis ir pan.

2.3. BŽ reikėtų ypatingą dėmesį atkreipti į tikslią apibrėžiamujų žodžių reikšmę (kuri turėtų būti paplitusi bendrinėje kalboje), kad neatsirastų dviprasmybių, pvz., *miežienis* (2) ‘miežinis pyragas, ragaišis’, *pyrāgas* (2) ‘smulkių miltų kepinys’, *ragaišis* (2) ‘rupių kvietinių ar miežinių miltų duona’ (DŽ³). Taigi *miežienis* būtų “smulkių ir rupių kvietinių ar miežinių miltų kepinys”. Plg. dar *varškētis* (2) ‘pyragaitis ar virtinis su varške’, *pyragaitis* (1) 2. *tarm.* ‘virtinis, didžkukulis’, *virtinis* (2) ‘tarkuotų bulvių ar tešlos kukulis su įdaru’ (DŽ³). Vadinasi, *varškētis* būtų “virtinis, didžkukulis ar virtinis (kuris yra *didžkukulis ar tešlos kukulis*) su varške”. Kai kuriuos apibrėžimus reikėtų tiesiog patikslinti, pvz., *didžkukulis* (1) DŽ³ įvardijamas kaip ‘didelis apvalainas kukulis, ppr. su mėsos ar varškės įdaru’, tačiau kukuliai būna ne tik iš bulvių, bet ir iš miltų, mėsos, žuvies, taigi šiuo atveju būtina konkretizuoti, iš ko kukulis pagamintas.

2.4. Neretai DŽ³ apibrėžiant valgius gal kiek piktnaudžiaujama žodžiu *valgis* ten, kur reikėtų tikslesniu aiškinimui, pvz., *tarkainis* (2) ‘tarkuotų bulvių valgis’ (kokis – blynas, plokštainis ar košė?); *tarkiënė* (2) ‘tarkuotų bulvių košė ar valgis’, (bet juk *kōšė* - taip pat valgis); *miltainė* (2) ‘miltų valgis’ (taip galima pavadinti ir duoną, ir blyną).

2.5. Analizuojant DŽ³ leksines semantines žodžių grupes, pastebima viena bendra problema – skirtingas reikšmių aiškinimo būdų parinkimas analogiškais atvejais. Tai pasakytina ir apie leksinę semantinę valgių ir gérimu grupę, plg.

I a) *núoviralas* (1) žr.
n u o v i r a s
b) *núoviras* (1)
‘skystimas, kuriame
kas nors suverda’

II a) *pādažalas* (3^{4b})
‘padažas’
b) *pādažas* (3^b)
‘valgio dažinys,
pamirkalas’

III (a ir b viename
straipsnyje)
ùžmaišalas (3^{4b}),
ùžmaišas (1)
‘duonos užmaišymas,
užmaišomi miltai’

Šiuo atveju DŽ³ įvairuoja apibrėžiamojo-aprašomojo, sinoniminio ir nuordinio reikšmių aiškinimo būdų vartojimas. BŽ be jokių abejonių liks tik dalis DŽ³ pateiktų darybos variantų, todėl svarstytina, kuris žodžių reikšmių pateikiimo būdas vartotinas šalia apibrėžiamojo-aprašomojo. Aišku tik viena, kad bent jau to paties darybos tipo variantai žodyne turėtų būti pateikiami vienodai (apie tai dar bus kalbama vėliau).

Naudojant apibrėžiamąjį – aprašomajį aiškinimo būdą apibrėžimo struktūra turėtų būti vienoda. DŽ³ neretai analogiški dalykai aiškinami skirtingai, pvz., *ciulkinys* (3^b) ‘grūsta košė (valgis iš kruopų, avižinių miltų, žirnių, bulvių ir kt.), šiupinys’, *šiupinys* (3^b) ‘košė, verdama iš žirnių, pupų ir bulvių arba ruginių miltų, mėsos ir kt.’; *ausėlė* (2) ‘narstytas tešlainis, narsliukas, žagarėlis’, *žagarėlis* (2) ‘sausas, plonas, riebaluose virtas tešlainis, auselė’; *srébalas* (3^b) *menk.* ‘sriuba, géralas’, *šleŕpalas* (3^b) *šnek.* ‘kas šlerpiama, srébalas’; *degtinė* (2) ‘stiprus svaigusis gérimas iš spirito ir vandens’, *konjākas* (2) ‘stiprus alkoholinis gérimas, daromas iš vynuočių’, *užpiltinė* (2) ‘saldus alkoholinis gérimas, gaminamas iš vaisių ir uogų sulčių, užpiltų spiritui’ ir kt.

Rašant BŽ, matyt, reikėtų verstis aprašomuoju – aiškinamuoju ir nuorodiniu reikšmių aiškinimo būdais. Sinonimino aiškinimo iš viso reikėtų atsisakyti, juk sinonimai dažniausiai nėra tapatūs, turi papildomų reikšmės niuansų, kurių gali neturėti aiškinamasis žodis. Sinonimai prie kai kurių žodžių galėtų būti pateikiami aiškinimo gale, po kabliataškio, BŽ įvade nurodžius, kad tai, kas yra po kabliataškio, į reikšmės aiškinimą nejeina.

Nuorodiniu aiškinimu DŽ³ žodžio reikšmė ne aiškinama, o nurodoma į tokią pat kito žodžio reikšmę arba į žodį, iš kurio jis padarytas. Iš tiesų nuorodinis aiškinimas parankus dėl kelių priežasčių. Pirma, prieikus taip galima parodyti nevienodą sinonimiškai vartojamų žodžių įsigalėjimą bendrinėje kalboje, pvz., *narsliukas* (2) žr. *a u s e l ē* 2 ir pan. Antra, tokiu būdu patogu teikiti į DŽ³ neįtrauktus, bet žinomus ir vartojamus valgių pavadinimus, pvz., *kūčiūkas* (2) žr. *p r ē s k u t i s* ir pan. Trečia, taip gali būti sprendžiama terminų, stilistinių ir kt. pažymų problema – nuoroda žr. rodo, kad sinonimiškai vartojačiai žodžiai stilistiniu aspektu ar kaip terminai yra vienodi, pvz., *gurgutis* (2) 2. žr. *k i a u - r u t i s* ir plg. *kiaurutis* (2) *kul.* ‘per rėtį ar kt. susuktas kukulis’ ir pan. Ketvirta, daugeliu atvejų žodyne galima išvengti tos pačios ar panašios aiškinimo formuliuotės kartojimo, pvz., *skanėstas* (2) ‘skanus valgis, gardumynas’, *skanumýnas* (1) ‘skanus valgis, skanėstas’ ir plg. *gardēsis* (2) ‘skanėstas’, *gardumýnas* (1) ‘skanėstas’ ir pan.

3. Straipsnių pateikimas.

DŽ³ kai kurie pavadinimai (konkrečiau – sriubų) pateikiami ne atskiru straipsniu, o atitinkamų žodžių straipsnių gale, plg. *kopūstas* (2) 1. *bot.* ‘kryžmažiedžių šeimos maistinis ir pašarinis daržų augalas (*Brassica oleracea*)’, 2. ‘gūžė’. Δ Kiškio (zuikio) k. (kiškiakopūstis). Jūros ~ai (dumbliai laminarijos); *kopūstai dgs.* (2) ‘pjaustytos šios daržovės gūžės ar lapai; sriuba iš jų, kopūstienė’; *rūgštynė* (2), *rūgštynė* (1) *bot.* ‘rūgtinių šeimos laukinis ir kultūrinis maistinis, vaistinis augalas, piktžolė (*Rumex*)’; *rūgštynės dgs.* (2) ‘šio augalo lapai ar sriuba iš jų’. Plg. dar kitokį tokio tipo sriubų DŽ³ pateikimą: *kruopà* (2) 1. *ppr. dgs.* ‘nugrūstas grūdas (ppr. susmulkintas)’, 2. *prk.* ‘smulkus krušos ar ko kito gabalėlis’, 3. *prk.* ‘truputis’, 4. *dgs.* ‘nugrūstų grūdų sriuba’; *bařščiai dgs.* (2) 1. ‘burokėlių sriuba’, 2. ‘rauginti burokėliai su rūgštymu’; *burōkai dgs.* (2) žr. *b a r š c i a i*. Taigi turime

trejopą analogiškų pavadinimų pateikimą: 1) straipsnio gale (*kopūstai, rūgštynės*), 2) kaip vieną iš reikšmių (*kruōpos*) ir 3) iškeltą atskiru straipsniu (*bařčiai, burōkai*). Manytume, kad teisingiausiai pasielgta trečiuoju atveju. Juk šie žodžiai yra daugiskaitiniai ir seniai įgiję specifines reikšmes. Visi minėtieji sriubų pavadinimai akademiniame „Lietvių kalbos žodyne“ iškelti atskirais straipsniais. Tokio tipo žodžių pateikimas straipsnio gale ydingas dar ir dėl to, kad i vieną suplakamos dvi reikšmės (šiuo atveju augalo lapai ir pati sriuba).

4. Pažymos šnek., menk., kul.

4.1. Stiliškai apibūdinant valgius DŽ³ vartoamos dvi pažymos – *menk.* ir *šnek.* Pirmoji pateikiama prie žodžių, turinčių menkinamajį atspalvį (tokių atvejų valgių leksinėje semantinėje grupėje iš viso yra tik keturi), pvz., *ėdalas* (3^b) *menk.* ‘prastas valgis’, *ėdesys* (3^b) *menk.* ‘maistas, valgis’ ir kt., antroji rodo, kad žodis priklauso šnekamajai kalbai (su pažyma *šnek.* DŽ³ pateikta trylika pavadinimų), pvz., *pliuřpalas* (3^b) *šnek.* 1. ‘prasta sriuba; prastas gérimas’, *pliuřza šnek.* (1) ‘prastas, skystas valgis’ ir kt. Tačiau DŽ³ pasitaiko atvejų, kai pateikiant stiliškai konotuotus žodžius nevartojama nė viena iš abiejų pažymų, pvz., *kepašis* (2) ‘prastai iškeptas pyragas ar duona’, *gėralas* (3^b) ‘prastas gérimas’ ir pan. Beveik visada aiškinant tokį žodžių reikšmes vartojami tie patys žodžiai *prastas, nevykės* ir pan., pažymintys stilistinį atspalvį. Panašiais atvejais, ko gero, dažniausiai teiktina pažyma *menk.*, kuri nuo santrumpos *šnek.* skiriasi vertinamojo aspekto (kitaip sakant, neigiamo atspalvio) turėjimu, pvz., *mītalas* (3^b) ‘pėnas, édalas; prastas maistas’, *prāmitalas* (3^{ab}) ‘maistas, valgis’ (atkreiptinas démesys į iliustracinių sakinį: *Bet kokio pramitalo pasidaro, ir gerai*) ir plg. *naminė* (2) *šnek.* ‘namų darbo degtinė’ ir pan.

Analizuojant stiliškai konotuotą tarminę leksiką kyla klausimas, kokią pažymą, t.y. stilistinę ar tarminę, vartoti pateikiant tarmybes, apibūdinančias prastus valgius, pvz., *skiñkis* (2) *vak.* 1. ‘silpnas alus, gira’, 2. ‘prasta sriuba’ ir kt. Turbūt tais atvejais, kai tarmybė bendrinėje kalboje neturi įprastesnių pakaitalių, geriau teikti pažymą *šnek.* atsisakant tarminiu nuorodų.

4.2. Rengiant BŽ būtina tikslinti pažymos *kul.* vartojimą. DŽ³ Ivade (p. XIV) teigiama, kad konkretių sričių terminai išskiriami tam tikromis pažymomis, rodančiomis jų vartojimo sritį, pvz., *agr.* – agronomija, *bot.* – botanika ir pan. Pažyma *kul.* rodo termino priklausymą kulinarijos sričiai.³

Aptariant pažymos *kul.* vartojimo (arba nevartojimo) motyvus, pirmiausia reikėtų vadovautis sistemiškumo principu. Kaip jau minėta, neretai DŽ³ valgiai aiškinami apibréžiamuoju – aprašomuoju būdu, papildant jį sinoniminiu. Parastai taip aiškinamas žodis žymimas pažyma *kul.*, pvz., *ausēlé* (2) *kul.* ‘narstytas tešlainis, narsliukas, žagarėlis’, *koldūnas* (2) *kul.* ‘virtinis su maltos mėsos įdaru, mésėtis’ ir pan. Tačiau sinoniminio aiškinimo nariai ne visada teikiami su

³ Kulinarija DŽ³ apibréžiama kaip valgių gaminimo menas.

minėta pažyma, nors ir įvardija tą patį gaminį, pvz., *tešlainis* (2) 1. ‘toks saldžios tešlos kepinys’ ir plg. *žagarėlis* (2) 2. *kul.* ‘sausas, plonas, riebaluose virtas tešlainis, auselė’ ir pan. Iš tikrujų dėl sutrumpinimo *kul.* vartojimo panašiais atvejais neturėtų kilti abejonių. Tačiau būtina nustatyti, ar žodžiai ta pačia reikšme vienodai žinomi ir vartoja bendrinėje kalboje, pvz., *koldūnas* ir *mėsētis*. Tokiais atvejais, kai žodžiai bendrinėje kalboje įsigalėję nevienodai, pirmiausia būtina apgalvoti, koks reikšmių aiškinimas labiau teiktinas – nuorodinis ar sinoniminis. Iš tikrujų BŽ struktūra turėtų būti sutvarkyta taip, kad žodyno vartotojui nekiltų abejonių, jog nuoroda žr. reiškia stilistinių, terminų ir kt. pažymų taikymą ne tik pagrindiniams, bet ir nukreipiamajam žodžiui, pvz., *didžukulis* (1) *kul.* ‘didelis apvalainas kukulis, ppr. su mėsos ar varškės įdaru’ ir plg. *cepelinas* (2) 2. žr. *d i d z k u k u l i s* ir pan. Šiuo atveju DŽ³ aiškiai parodoma, kad žodis *cepelinas* taip pat skiriamas kulinarijos sričiai, nors termino pažyma *kul.* pateikiama tik prie žodžio *didžukulis*. Vadinas, žodži *mėsētis* BŽ reikėtų pateikti ne sinoniminiu būdu (*mėsētis* (2) ‘*koldūnas*’), o nuorodiniu (*mėsētis* (2) žr. *k o l d ū - n a s*). Tokiu būdu būtų atkreptas dėmesys į du dalykus. Pirma, kad abu žodžiai nevienodai įsigalėję bendrinėje kalboje⁴, antra, kad termino pažyma *kul.*, pateikta žodžio *koldūnas* definicijoje, taikoma ir žodžiui *mėsētis*.

5. Naujų terminų atranka.

DŽ³ pateiktą leksinę semantinę valgių ir gérimu grupę būtina papildyti naujų realiųjų pavadinimais. Sprendžiant žodžių, įvardijančių naujus valgius, teikinumo BŽ klausimą, pirmiausia susiduriama su jų atrankos problema. Pagrindiniai naujos leksikos atrankos kriterijais laikytini šie: žodžio tinkamumas bendrinės kalbos sistemai ir įsigalėjimas realioje vartosenoje.

Rengiant BŽ reikia apsispresti dėl žodžių atrankos principų – nustatyti skolinių ir bendrinės kalbos leksikos santykį. Juk dauguma skolinių turėtų patekti ne į bendrinės kalbos, o į tarptautinių žodžių žodyną, pvz., *kriušonas*, *ragù* ir pan. Tačiau tais atvejais, kai paplitusiam valgiui įvardyti neturime tapačios arba artimos reikšmės bendrinės kalbos žodžio, teiktini skoliniai. Pirmiausia tai pasakytina apie kitų tautų nacionalinius patiekalus arba maisto produktus, kurių anksčiau Lietuvoje nebuvvo, pvz., *beliāšas*, *bifilīnas*, *čenāchas*, *jogūrtas*, *kibinas*, *picà*, *spagèciai* ir pan. Nurodyti žodžiai teiktini kaip ir kiti, bendrinėje kalboje jau įsigalėję to paties leksikos lygmens skoliniai, pvz., *čeburèkas*, *guliāšas* ir pan.

I BŽ taip pat dėtini plačiai bendrinėje kalboje vartoja skoliniai, įvardijantys specifinius valgius (dažniausiai įvairius mėsos patiekalus), pvz., *befstrògenas* ‘muštos, juostelėmis supjaustytos, pakepintos ir patroškintos jautienos patiekalas’, *langètas* ‘pailgos formos muštos jautienos kepsnys’, *servelātas* ‘rūkyta dešra iš susmulkintos mėsos (jautienos ar kiaulienos)’ ir pan.

⁴ Apskritai žodis *mėsētis* labiau laikytinas specialiosios literatūros terminu.

Kai kurių bendrinėje kalboje seniai įsigalėjusių alkoholinių gérimu pavadinimai BŽ teiktini sistemiškumo požiūriu, pvz., be DŽ³ nurodytų *konjāko*, *viškio* ir pan. taip pat būtini *breñdis*, *džinas* ir pan.

Kalbant apie žodžių paplitimo kriterijaus taikymą atkreiptinas dėmesys į DŽ³ nepateiktą jau minėtą žodį *kūciùkas*, plačiai vartojamą termēse ir vis labiau įsigalintį bendrinėje kalboje. A. Šiupienienė (1998: 63) ji nurodo esant taisyklingą ir teiktiną.

I BŽ reikėtų įtraukti miltinių kepinių pavadinimus, nusakančius juos formos atžvilgiu, pvz., *juostėlė*, *krepsėlis*, *šiaudėlis*, *žedas* ir pan. (turint omenyje, kad DŽ³ jau yra *ausėlė*, *pynutė*, *plokštainiis*, *ragėlis*, *riestainis* ir kt.)

I BŽ be jokių abejonių reikėtų įtraukti neseniai pradėtų vartoti bendrinei kalbai neteiktinų skolinių pakaitalus, pvz., *dešrainis*, *javainiis*, *mėsainis*, *sūrainis*, *žuvainis* ir pan. Taip būtų užkertamas kelias kalbos klaidų vartojimui ir plitimui, pagreitinamas kalbininkų teikiamų normų įsigalėjimas realijoje vartosenoje. Ypač BŽ reikia teikiti naujadarus, pavadinančius seniai įsigalėjusias realijas, pvz., *čiulpinukas* (2) ‘čiulpiamas saldainis, ppr. su pagaliuku’ ir kt.

Rašant BŽ reikėtų atkreipti dėmesį į DŽ³ pateiktų žodžių reikšmių papildymą naujomis, kitaip sakant, į žodžių semantinio lauko plėtimo galimybes. Iš tikrujų yra žodžių, be įprastų sąvokų bendrinėje kalboje įvardijančių ir naujas, pvz., *bandėlė* šiuo metu suprantama ne tik kaip ‘nedidelis pyrago kepinys’. *Bandelė* dar vadinamas nedidelis apvalainos formos tarkuotų bulvių virtinis be įdarro, taip pat ir virtų bulvių kepinys be įdarro. Tas pats pasakytyna ir apie žodį *ragėlis*, kuris dabar reiškia ne tik pyragėlių lenktai galais, bet ir nedidelį virtų bulvių kepinį su mėsos įdaru.

Priedas

DŽ³ VALGIŲ IR GÉRIMŲ PAVADINIMAI, NETEIKTINI „BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNUI“

Norime atkreipti dėmesį, kad dauguma šiame sąraše pateikiamų žodžių į BŽ nedėtini tik dėl žodyno specifikos, tačiau tai nereiškia, kad jų siūloma atsisakyti apskritai (suprantama, išskyrus tuos atvejus, kai žodis laikytinas kalbos klaida, pvz., *kakao*, *liukras*, *slizikas* ir kt.). Dalis šių žodžių, ko gero, galėtų pasitarnauti įvardijant naujus patiekalus arba ieškant geresnių pakaitalu jau esamiems pavadinimams, pvz., *miežiénis*, *tąsiùkas*, *uogaïnė* ir kt.

(Reikšmių, pažymėtų žvaigždute, atsisakyti nesiūloma, jos čia pateikiamos tam, kad būtų aiškesnė BŽ nedėtina reikšmė).

2 apskritaīn is, ~ė dkt. (2)	1. ryt. kraujo sriuba, virta rūgštyme
1. <i>kul.</i> kukulis	kakāo nkt. dkt., ntk.
1 avīzainis (2)	= k a k a v a
avižinių miltų ragaišis	kanapiēnē (2)
brānd is, ~ies m. (1)	valgis iš kanapių grūdų, kanapių košė
*1.pribrendusiu pupu ar žirniu ankštis	kepēn é (2)
2. valgis iš virtų tokiu ankščiu	1. žem. kepsnys
buřgē (2) <i>vak.</i>	kepēsis (2) <i>etnogr.</i>
2.prasta sriuba, buza; tiršta, nevykusi košė	prikekintas, kietas Velykų kiaušinis mušti
burokiēnē (2) <i>ryt.</i>	margučiams
burokelių mišrainė	kēp is (2) žem.
čirškal as (3 ^b)	su varške ar kanapių pienu iškeptas
3.paspirstinti lašiniai	kepinys; toks sklindis
4.trykštantis gérimas	keptiēnē (2)
drebutiēna (1)	žr: k i a u š i n i e n ē
žr: š a l t i e n a	kiùkis (2)
ēdis (2)	2. <i>vak.</i> suzmekusi duona
2. <i>šnek.</i> valgis	kiuñkē (2) žem.
ēdmen ys, ~ū v. dgs. (3 ^a)	valgis iš virtų ir apgrūstų bulvių su žirniais
2. žem. valgis, maistas	kliuřkē (2) <i>vak.</i>
gardybē (1)	2. prasta sriuba, kliurkalas
2. gardēsis	kraujiēnē (2) <i>kul.</i>
2 gēr is (2)	sriuba iš kraujo, kruvienē
gérimas, gérallas	kruštiēnē (2) <i>tarm.</i>
grikaīnē (2)	*1. miežių kruopos
grikių košė	2. jų sriuba
grūdiēnē (2) žem.	kruviēnē (2)
virtų grūdų valgis	sriuba iš kraujo
grūstiēnē (2)	láidytiniai dgs. (1) <i>vak.</i>
*1. stambios miežių kruopos, kruštiēnē	leistiniai
2. tokiu kruopu sriuba	láistytinis (1) <i>tarm.</i>
gurgutis (2)	miežinis taukais apipiltas pyragaitis
2. žr: k i a u r u t i s	liùkras (2) <i>kul.</i>
išspirga (1)	žr: g l a j u s
žr: s p i r g a s	maišaliēnē (2), maišalýnē (2)
išsukos dgs. (1)	1. iš įvairių produktų sutaisytas valgis
2. žr: pa s u k o s	1 miežaīnis (2) žem.
išsunkos dgs. (1)	miežinis pyragas, ragaišis
1. kas išsunkta, sunka	1 miežiēn is (2) <i>ryt.</i>
júodikis (1)	miežinis pyragas, ragaišis

miltainė (2)	prasti, nedaryti barščiai
miltų valgis (ppr. saldus)	
miltienė (2) <i>etnogr.</i>	
rauginta avižinių miltų tyrė	
mūšas (2)	
žr. <i>p u t ē s i a i</i>	
nárstytinis (1)	
žr. <i>a u s e l ē 2</i>	
niùnė (2)	
duona (vaikų kalboje)	
núoviralas (1)	
žr. <i>n u o v i r a s</i>	
núoviros dgs. (1)	
3. žr. <i>n u o v i r a s</i>	
oranžādas (2)	
gérimas iš apelsinų sunkos, cukraus ir	
vandens	
pādažalas (3 ^{ab})	
padažas	
paliēpsn is (2) <i>ryt.</i>	
kieš krošnies liepsną kepta bandelė,	
paplotis	
pāmentalas (3 ^{ab}) <i>ryt.</i>	
1. ruginių miltų putra, mentalas	
batviniam, girai rauginti	
2. rūgštis, daroma iš ruginių miltų	
3. rūgštis ar giros nuosėdos, tirščiai	
pāmirkal as (3 ^{ab})	
padažas, mirkalas	
párpelis (1) <i>ryt.</i>	
kukulis iš miltų arba bulvių	
pavalg à (3 ^b) <i>tarm.</i>	
1. maistas, valgymas	
pavałg is (2)	
pavalgymas, valgis	
pyragái tis (1)	
2. <i>tarm.</i> virtinis, didžkukulis	
plaktiēnė (2)	
plakta kiaušinienė	
plikbarščiai dgs. (1) <i>tarm.</i>	
	pliuřkalas (3 ^b)
	1. <i>šnek.</i> prastas viralas, pliurpalas
	2 plón is (1) <i>žem.</i>
	plonas apvalus kepaliukas, kepamas ant
	karštų anglių
	prāmetal as (3 ^{ab}) <i>tarm.</i>
	kuo pagardinamas valgis, pradaras
	(riebalai, pienas)
	prāmital as (3 ^{ab})
	maistas, valgis
	préskiénė (2), préskinýs (3 ^a)
	prëskas valgis (ppr. sriuba, bulvienė)
	príevalgis (1)
	privalgomas daiktas
	privalgis (1)
	žr. <i>p r i e v a l g i s</i>
	ragařšduonė (1)
	mažai rauginta duona
	rauginýs (3 ^a)
	marinavimui vartojamas skystis
	1 riestiniis (2) <i>kul.</i>
	mësos kotletas su įdaru, suktinis
	rūkinýs (3 ^b)
	rūkytas maistas
	rulètas (2) <i>ntk.</i>
	= v y n i o t i n i s
	saldabañdė (2) <i>vak.</i>
	saldi, nerauginta banda, ragaišis
	saldiénė (2) <i>etnogr.</i>
	žr. <i>s a l d ē</i>
	sausiénė dkt. (2) <i>vak.</i>
	sausai virtos, troškintos bulvës, troškë
	síkė (2) <i>tarm.</i>
	2. plokščias pyrago kepelas
	skanësis (2)
	žr. <i>s k a n ē s t a s</i>
	skaninýs (3 ^b)
	žr. <i>s k a n ē s t a s</i>

skiňkis (2) <i>vak.</i>	valgà (4) <i>ryt.</i>
1. silpnas alus, gira	2. valgio išteklius, valgis
2. prasta sriuba	verénas (1) <i>žem.</i>
sližikas (2) <i>ntk.</i>	viralas, sriuba
= p r é s k u t i s	1 verstiñis (2) <i>tarm.</i>
slôpè (2) <i>žem.</i>	storas bulvinis sklindis
troškintos bulvës (ppr. su mësa)	žalibarščiai <i>dgs.</i> (1)
sosiskà (2) <i>ntk.</i>	šaltibarščiai
= d e š r e l è	žildinýs (3 ^b)
sūdinýs (3 ^a)	1. <i>tarm.</i> sukrešintas grûstû kanapiû pienas ir iš jo padarytas valgis
sûdytas maisto produktas	2. <i>ppr. dgs.</i> rûgusio pieno krekučiai
sviestinùkas (2)	žoliénè (2)
su sviestu kepta bandelë	1. žolių sriuba
svogûnëtis (2) <i>kul.</i>	
kepsnys su svogûnais	
šaútas (2)	
1. <i>žem.</i> lapû sriuba, lapienë	
šleŕpalas (3 ^b) <i>šnek.</i>	
kas šlerpiama, srébalas	
šutién é (2)	
virtos ir sausai troškintos bulvës su kokiui	
nors uždaru, troškë	
täsiùkas (2)	
täsus saldainis, irisas	
tenësiai <i>dgs.</i> (2)	
kas sutenéjë, drebuciai	
trintaínè (2)	
trintû bulviû košë	
uogaínè (2)	
uogû sriuba	
uogaínis (2)	
pyragas su uogomis	
ùžtrinalas (3 ^{4b}), ùžtrinas (1)	
riebalai pagardinti valgiui, sriubai,	
uždaras, užkulas	
ùžvalgis (1)	
užkandis, valgis	
vaisiénè (2)	
1. vaisių sriuba; vaisių kompotas	
2. psn. sirupas	

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- DŽ³ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Lazauskaitė V. 1997: Dėl džūkybių pateikimo „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ – *Jaujų kalbininkų konferencija*. Konferencijos tezės. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 13–15.
- Lazauskaitė V. 1998: Dėl tarmybių ir jų reikšmių pateikimo „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. – *Mokslinis seminaras, skirtas A. Jonaitytės 70-mečiui*. Pranešimų tezės. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 21–24.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–2*, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–6, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1962; 7–9, Vilnius: Mintis, 1966–1973; 10–15, Vilnius: Mokslas, 1976–1991; 16–17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1996.
- Morkūnas K. 1997: Norminamasis žodynas ir lingvistinė geografija. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 40–45.
- Paulauskas J. 1974: Aktualios leksikos norminimo problemos ir žodynas. – *Kalbos kultūra* 27, 40–49.
- Paulauskas J. 1979: Leksikos variantų norminimas. – *Kalbos kultūra* 37, 77–80.
- Šiupienienė A. 1998: *Atmintinė rašančiam maisto prekių etiketes, valgiaraščius*, Vilnius: Presvika.

Kiti sutrumpinimai kaip LKŽ.

DIE BEZEICHNUNGEN DER GERICHETE UND GETRÄNKE IN „BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS“ („WÖRTERBUCH DER LITAUISCHEN GEMEINSPRACHEN“)

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die in der 3. Auflage von „Bendrinės lietuvių kalbos žodynas“ (Vilnius, 1993; weiterhin DŽ³) vorliegende lexikalisch-semantische Gruppe der Gerichte – und Getränkebezeichnungen untersucht. Die wichtigsten Resultate, die sich aus der Untersuchung ergeben sind folgende:

1. Die Analyse des eigenen, persönlichen Wortschatzes, der Gerichte gewöhnlich einer ethnographischen Region bezeichnet, veranlaßt, selten vorliegende, auf einem kleinen Mundartgebiet gebräuchliche Dialektismen und Wörter nicht anzuführen, da sie ins DŽ aus archaischen Schriften oder aus anderen Wörterbüchern aufgenommen sind. Überhaupt ist es wünschenswert, auf die nicht anzuführenden Wörter und die sich im Gebrauch der Gemeinsprache nicht durchgesetzten Wortbildungsvarianten oder Bedeutungen zu verzichten.

2. Bei der Erörterung der Bezeichnungen der Gerichte und Getränke die in DŽ³ angeführt sind, wird auf die nichtgleichartige, unterschiedliche Bestimmungsweise der Bedeutung hingewiesen. Es wird versucht festzustellen, wodurch sich die verschiedenen Weisen der Bedeutungsbestimmung – die beschreibende, die synonymische und die hinweisende – unterscheiden. Wir vertreten den Standpunkt, daß die in DŽ vorliegenden Bezeichnungen dieser Objekte nach einem einheitlichen semantischen Prinzip zu strukturieren sind.

3. Da die Bezeichnungen von Gerichten und Getränken zu einer lexikalisch-semantischen Gruppe gehören, die sich sehr schnell entwickelt und ändert, ist beschlossen, sie durch Bezeichnungen neuer Realien zu erweitern. Dabei gelten für die Auswahl der neuen Lexik die Krite-

rien, daß ein Wort dem System der Gemeinsprache entspricht und daß es im reellen Gebrauch verbreitet ist. Davon ausgehend ist beschlossen, von den neuen Entlehnungen vorerst die anzuführen, die Nationalgerichte anderer Völker u. ä. bezeichnen und Neologismen, die in die Gemeinsprache vor kurzem eingeführt sind als Ersatz für Entlehnungen, die nicht gebraucht werden sollen. Dabei soll das semantische Feld eines Wortes durch neue, im reellen Gebrauch längst bekannte Bedeutungen erweitert werden.